ЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДУХОВНОЇ ЛІТЕРАТУРИ У РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ЖИТТЯ РОСІЇ XVII СТОЛІТТЯ

Сергій ЖОВТИЙ
кандидат історичних наук,
науковий співробітник відділу культурологічних досліджень ННДІУВІ

Анотація. *У статті розглядається питання впливу української духовної літератури на російську літературу та суспільно-культурне життя XVII ст. Даний процес пов'язується із масовим залученням українців до виправлення російської духовної літератури від помилок, що накопичились протягом тривалого часу в період церковної реформи патріарха Никона, і прагненням російської церкви уніфікувати переклади богословської літератури. У статті також наголошується на тому, що з середини XVII ст. київська редакція церковнослов'янської мови поступово витісняє московську в богослужебних книгах. Цей процес продовжується в подальші роки та в інших видах літератури. Таким чином, київська редакція церковнослов'янської мови вплинула на формування російської літературної мови.*

Ключові слова: *духовна література, книгодрукування, богослужбові книги, цензура.*

Перший період українсько-російських літературних і культурних взаємин (кінець XVI – перша половина XVII ст.) має виразну релігійну забарвленість, і таке спілкування обмежувалось, перш за все, людськими контактами, а також проникненням до Москви книг здебільшого богословського характеру. Людський фактор відіграв найголовнішу роль, оскільки вихідці з Києва обіймали важливі посади в церковній ієрархії або у сфері культури й політики, засновували школи й друкарні, знайомлячи Москву з новими ідеями, книгами, новим поглядом на світ [*1,* 128].

Літературною мовою, що використовувалась у релігійній та науковій літературі як у Московській державі, так і в Україні, була церковнослов'янська. Але редакція цієї мови в Києві й в Москві до 2-ої половини XVII ст. суттєво відрізнялась. Ці відмінності стосувались як словарного складу, так і синтаксису та стилістики. Вже за патріарха Никона київська редакція церковнослов'янської мови витіснила московську в богослужебних книгах. Пізніше цей процес спостерігається в інших видах літератури, і, таким чином, основою російської літературної мови в епоху Петра I стала церковнослов'янська мова київської редакції [*2,* 169–170]. Відомий американський філолог і літературознавець російського походження Р. Якобсон так висловлювався з цього приводу: «Украинские элементы начали просачиваться в русский литературный язык на рубеже XVII столетия в качестве носителей вестернизации и секуляризации… После украинско-русского воссоединения (1654) поток украинских книжников в русские культурные центры усиливается на протяжении второй половины XVII – начала XVIII веков… Ближе к концу XVII века происходит сильная украинизация и тем самым также и полонизация русской литературы» [*3,* 60].

У 1976 – 1990 рр. вийшло тритомне видання – каталог українських книг XVI–XVII ст., що зберігаються в сховищах Російської державної бібліотеки (колишня Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна) в Москві – «Украинские книги кирилловской печати XVI–XVII вв.», яке підготували фахівці відділу рідкісної книги вказаної бібліотеки. Зокрема, у першому томі зафіксовано книги, видані від початку українського книгодрукування 1574 р. до початку визвольної війни 1648–1654 рр. [*4*]. Із 160 відомих кириличних видань України 1574–1648 рр. науково описано 95 найбільш цінних стародруків двадцяти українських друкарень. А всього у фондах Російської державної бібліотеки зберігається близько 850 українських книг [*5,* 58]. Це дає змогу уявити наскільки популярною була українська книга в Росії у згаданий період. Так, у бібліотеці митрополита Сарського і Подонського Павла зустрічається значна кількість українських та білоруських видань, серед яких Требник (Київ), Номоканони (Львів, Київ), Печерські Октоїхи (5 книг), Акафісти (Київ) та ін. У бібліотеці Соловецького монастиря (опис 1676 р.) нараховується 8 екземплярів Острозької Біблії, 3 екземпляри Апостольських діянній толкових київського друку, 2 екземпляри Дорофея, 3 екземпляри Номоканона та ін.; у бібліотеці Воскресенського Новоєрусалимського монастиря (опис 1680 р.) зберігалось 22 екземпляри Київського Псалтиря, 3 екземпляри Патериків Печерських, 2 екземпляри Євангелія, надрукованого в Києві, Острозька Біблія, Книга Півча Київська та ін. [*6,* 124–126].

Друге та третє десятиліття XVII ст. стали часом розквіту української науки і літератури греко-слов'янського характеру. Саме в цей час з'явились дві фундаментальні філологічні праці – «Славенська Граматика» Мелетія Смотрицького та «Лексикон славенороссκій и имен

тлъкованіє» Памви Беринди [*7,* 10]. До першої чверті XIX ст. «Граматика» Смотрицького була основним підручником церковнослов'янської мови, який багато разів перевидавався, в Росії, зокрема, «Граматика» була перевидана у 1648 і 1721 рр. [*8,* 105]. А виданий у Києві в 1627 р. «Лексикон славенороссκій и имен тлъкованіє» Памви Беринди є однією з кращих праць східнослов'янської лексикографії XVII ст. У друкованому вигляді і в численних рукописних копіях цей словник був поширений у Росії, а також використовувався укладачами пізніших східнослов'янських словників практично до 2-ої половини XIX ст. Він відіграв важливу роль в історії української, російської, білоруської і навіть румунської лексикографії [*9,* 5–6].

Книги київського друку на початку XVII ст. досить вільно поширювались у Москві і Московській державі. Проте коли московським патріархом став Філарет (1619–1633), який з недовірою ставився до українців і киян зокрема, ця недовіра поширилась і на книги українського друку. Російська цензура пильно стежила навіть за тими книгами, які були щойно надруковані в українських друкарнях і ще не встигли потрапити до Москви. Так, «царський холоп Оська Щербатой», рильський воєвода, в 1630 р. повідомляє Розрядний приказ про відправку в Москву для ознайомлення книги, надруковані в українських друкарнях, «Евангелие учительное» та «Маргарит» [*10,* 90–92].

Складність шляху київської літератури до Москви в цей час яскраво засвідчує доля творів Кирила Транквіліона-Ставровецького. Його збірка повчань «Евангелие учительное» (1619) була спалена в Москві 4 грудня 1627 р., оскільки, як сказано в грамоті царя Михайла Федоровича, «в его слоге сыскалось много ереси и супротивства древним учительным Евангильям». Проте відомо, що патріарх Никон мав цю книгу в бібліотеці Новоєрусалимського монастиря, а патріарх Іоаким у 1675 р. читав на проповіді повчання Транквіліона. В цей же час було перекладене «с белороссійского языка на словенскій великороссійскій» «Зерцало богословіи», автором якого також був К.Транквіліон-Ставровецький. Крім того, його твори набули неабиякої популярності у середовищі старообрядців. Д. Чижевський відносить «Євангеліє учительноє» до «початків барокової проповіді» [*1,* 136].

У своєму творі «Екзотезис» (1629) Мелетій Смотрицький відповів на обвинувачення в «латинізмі» та єресі надто «ревним» православним, і в тому числі московським ієрархам, які занадто пильно стежили за чистотою православної літератури: «Целуй Бессія, который научает тебя произносить с кафедры. Хорошо мне известно, что без него скрипели бы твои колеса, как у возницы без мазницы. Один на кафедру с Оссоріем, другой с Фабриціем, третий с Скаргою, а иные и с другими проповедниками римской церкви, без которых вы ни шагу, а все-таки, по вашему, эти наставники еретики, вы-же, которые не можете без них иметь собственных проповедей – вы православные!» [*11,* 184].

З приєднанням у середині XVII ст. значної частини українських земель до Росії поширення українських книг посилилось головним чином через те, що представники українського православного духовенства отримали більшу політичну вагу, ніж це було раніше. Московський уряд також був зацікавлений в українській літературі, надаючи кошти на книгодрукування. Так, у 50-х роках XVII ст. чернігівський єпископ Лазар Баранович отримав значну суму на друкування збірника проповідей «Меч Духовный», причому рукопис твору навіть не потрапив під попередню цензуру [*12,* 3].

Прибувши 12 жовтня 1666 р. до Москви для участі у соборі, на якому мав бути присутній патріарх Никон, Л.Баранович привіз значну кількість надрукованого напередодні твору і звернувся до уряду за сприянням у поширенні «Меча Духовного» в Московській державі. Твір був схвалений собором, а московський уряд, у свою чергу, дозволив продавати його в Москві, взявши на себе зобов'язання розповсюдити його в Московській державі. Книги були розіслані по єпархіях і монастирях, яким належало заплатити за кожен екземпляр по три рублі, ймовірно, виплативши Лазарю Барановичу таким чином потрібну суму за книги [*12,* 4].

Особливо швидко і у великій кількості стали поширюватися київські книги в Москві за патріарха Іосафа II (1667 – 1672), а саме коли цензура деяких книг, що привозились до Москви, була доручена Симеону Полоцькому, вихованцю Києво-Могилянського колегіуму. Так, навіть київський воєвода Бутурлін у 1688 р., за дорученням царів Івана та Петра Олексійовичів і царівни Софії Олексіївни, подавав чолобитну грамоту, в якій звітував про книги, що друкувалися в друкарні Києво-Печерської лаври [*13,* арк.1]. Це свідчить про те, що з послабленням церковної цензури українські книги викликали зацікавлення царського двору.

У 1669 р. російська цензура схвалила твір Інокентія Гізеля «Мир с Богом человеку», який було дозволено продавати в Москві, та представлений у рукописі новий збірник проповідей Л. Барановича «Трубы словес проповедных» [*14,* 101–102]. На початку 1669 р. Л. Баранович направив в Москву ігумена Моксаковського монастиря Ієремію Ширкевича з проханням про те, щоб його новий твір був надрукований у московській друкарні. У травні 1669 р. у листі до Симеона Полоцького він писав: «Посылаю в типографию его царского величества всемилостивейшаго государя нашего, трубы на праздники нарочитые, с гербом его царского величества. – В прославление имени Господа Бога, сколь благосклонно принял ты, яко воин его царскаго величества меч, столь снисходительно да преклонится ухо к трубам» [*15,* 86–87].

У серпні 1669 р. за порадою Л. Барановича архімандрит чернігівського Єлецького монастиря Іоаникій Галятовський надіслав у Москву декілька екземплярів щойно надрукованої його книги «Мессія Правдивый». У підготовлені спеціально для царя екземпляри була вміщена передмова, присвячена Олексію Михайловичу. Цар прийняв книгу і відзначив автора похвалою та грошовим подарунком. Слід вважати, що твір І.Галятовського пройшов цензуру і був схвалений, оскільки цензором залишався все той же Симеон Полоцький. У 1670 р. І. Галятовський привіз до Москви свої популярні в Україні твори: збірник проповідей «Ключ разуменія» (1659), «Казаня приданій до книги Ключ разуменія, названном» із знаменитою «Наукою короткою, албо способом зложеня казаня» (1660), збірник дидактичних новел «Небо новое» (1665) та трактат «Месіа правдивый» (1669). Найбільшою популярністю серед російських читачів користувався збірник «Небо новое», що в 1677 р. був перекладений «на истинный широкословено-

российский диалект» монахом Саво-Сторожевського монастиря Феофаном [*5,* 71]. У Москві І.Галятовський виголосив кілька промов і проповідей, у тому числі «Слово до пресветлого и благочестивого царя и великого князя Алексея Михайловича» [*16,* 1–13]. Полемічний трактат українського письменника польською мовою «Labedz» (1679), спрямований проти турецького й татарського нашестя, із цікавими й повчальними відомостями про воєнну тактику й стратегію за спеціальним наказом Петра I було перекладено російською мовою для практичних потреб під час азовських походів 1695–1697 рр. та російсько-турецької війни 1710–1711 рр. Вже у XIX ст. російською мовою були також перекладені полемічна «Rosmowa bialocerckiewska», два рази «Месіа правдивый» та один раз збірник «Небо новое» [*5,* 71].

Вільний продаж українських книг у Москві швидко розвивався, тим більше, що єдина в Москві друкарня не мала змоги друкувати книги в достатній кількості [*12,* 5–6]. Імовірно саме з цієї причини архімандриту Саво-Сторожевського монастиря Варнаві, який за дорученням царя супроводжував до Києва Олександрійського патріарха Паісія, було доручено домовитись з архімандритом Києво-Печерської лаври Інокентієм Гізелем про те, щоб у Києво-Печерській друкарні друкувались книги для московського уряду. Складений у Москві проект передбачав за друкування книг досить значну для того часу суму оплати – тисячу рублів, причому папір мали доставляти з Москви.

Спочатку Києво-Печерській друкарні було запропоновано надрукувати нове видання книги «Беседы на Деянія Апостольскіе», яка мала бути дослівно передрукована з більш раннього московського видання [*17,* 74]. Проте архімандрит Києво-Печерської лаври Інокентій Гізель з різних причин відхилив замовлення і запропонував купити за невисоку ціну 200 примірників тієї ж книги, що були надруковані раніше і залишились нерозпроданими. У Москві відмовились придбати старе видання, хоч і за прийнятною ціною, але було дозволено продавати книги в Москві за вільною ціною [*12,* 6].

Інокентій Гізель скористався дозволом. У березні 1672 р. до Москви прибули київські міщани Яким Супрунов та Іван Васильєв і слуга Києво-Печерської лаври Матвій Федоров, які привезли на продаж 539 примірників різних книг та значну кількість «Печерских листков». Кілька місяців потому Інокентій Гізель відправив до Москви Олексія Мушича та Тимофія Кушву з партією книг на продаж. Точна їх кількість невідома, але після тривалої торгівлі залишилось не продано близько трьохсот книг.

Кияни добре знали, на які видання існував попит у Москві. Тому привозили багато книг на польській мові. Польська мова для бояр та інших освічених представників московського суспільства 2-ої половини XVII ст. мала таке ж значення, як і французька у XIX ст.

Після смерті патріарха Іосафа II, в часи якого цензура завдяки Симеону Полоцькому поблажливо ставилась до українських книг, уряд вирішив обмежити надмірне захоплення такими книгами, розпочавши ці обмеження з літератури польською мовою. У травні 1672 р. було видано суворий указ, який забороняв людям усіх чинів на території Московської держави тримати вдома книги на польській та латинській мовах і вимагав віддавати їх воєводам. Але, незважаючи на цей указ, попит на українські видання не припинявся. Москва навіть не могла задовольнитись тими книгами, що привозились сюди на продаж, і відправляла посланців у Київ за літературою. Так, у вересні 1672 р. у Києві за наказом царя було придбано дванадцять примірників Патериків Печерських. Тому не дивно, що Інокентій Гізель на початку 1673 р. відряджає до Москви Тимофія Кушву з книгами львівського, кременецького та київського друку на продаж. Скільки було привезено книг невідомо, але те, що їх було багато, можна здогадатись за кількістю найменувань (всього 35). Це була література переважно духовного змісту, хоча траплялася й світського характеру: граматики, букварі, книги на польській та латинській мовах.

Малоросійський приказ оголосив, що дозволить продаж книг у Москві лише після того, як вони будуть розглянуті і схвалені цензурою. Цензор – митрополит Сарський і Подонський Павло, який керував Печатним двором, у схваленні привезених до Москви книг керувався насамперед наявністю у Москві відповідних екземплярів. Ті ж книги, яких у Москві не було, митрополит перевіряв сам. Слід зазначити, що цензор досить негативно поставився до українських книг. У лютому 1673 р. за рішенням митрополита Павла Тимофій Кушва отримав дозвіл продавати лише ті книги, тексти яких збігалися з текстами московських та грецьких книг. Проте Малоросійський приказ зробив деякі поступки. Так, книга «Шестоднев» хоч і відрізнялась від такої ж книги московського друку, була допущена до продажу через те, що вона раніше вже продавалась у Москві; книгу «Канонникъ» дозволено було продавати лише після видалення з неї сторінок забракованих цензором. Не допущеними до розповсюдження книгами, про які митрополит Павло не сказав нічого, але які раніше в Москві не продавалися, були такі книги, як «Сказание об Иуде» та «Литургия Толковая». Всього цензура не схвалила чотирнадцять найменувань (377 примірників), але уряд все ж таки заплатив за конфісковані книги [*12,* 8–14].

Значною була роль українців у російській науковій літературі, хоча і богословські твори авторів українського походження наштовхувались на заборони та переслідування [*18,* 339]. Помітнішою історичною працею тих часів став «Синопсис, или Краткое собраніе от различных летописцев о начале славяно-россійскаго народа», вперше опублікований 1674 р. у друкарні Києво-Печерської лаври за вказівкою архімандрита Інокентія Гізеля. Найповнішим було київське третє видання 1680 р., а взагалі «Синопсис» до середини XIX ст. витримав понад двадцять видань, поширювався у списках як перший підручник з історії аж до виходу «Краткого российского летописца с родословием» (СПб., 1760) и «Древней российской истории» (СПб., 1766) Михайла Ломоносова, який творчо використав факти та досвід свого українського попередника, а також слугував прикладом для створення наступних літописів, історичних та художніх творів. «Синопсис» став основним джерелом для першої частини рукописної «Истории России» Ф. Полікарпова, написаної за завданням Петра I (1708 – 1715), для друкованих «Родословий великих князей и царей российских» (1717) Ф. Прокоповича, «Древней российской истории» (1766) М. Ломоносова та «Истории российской» (1768) В. Татіщева. Ремінісценції «Синопсиса» бачимо в трагедіях «Тамира и Селим»

(1750) М. Ломоносова, «Хорев» (1747), «Синав и Трувор» (1750) і «Семира» (1751) О. Сумарокова, «Россияда» (1778) М. Хераскова, «Вадим Новгородский» (1789) Я. Княжнина, «Рюрик» (1790) П. Плавильщикова, «Дмитрий Донской» (1807) В. Озерова та ін. [*5,* 74–75].

Отже, із середини XVII ст. українці стали масово залучатись до виправлення російської духовної літератури, що було пов'язано з реформами патріарха Никона і прагненням уніфікувати переклади богословської літератури, а також виправити її від помилок, що накопичились протягом тривалого часу. Слід зауважити, що українці долучаються до виправлення духовної літератури аж до середини XVIII ст. Із середини XVII ст. київська редакція церковнослов'янської мови поступово витісняє московську в богослужебних книгах. Цей процес продовжується в подальші роки та в інших видах літератури. Таким чином, київська редакція церковнослов'янської мови вплинула на формування російської літературної мови. Цьому процесу сприяло значне розповсюдження українських видань у Росії. Українська книга зустрічається в бібліотеках церковних ієрархів, монастирів, російських вельмож, особистій бібліотеці Петра І. Основними шляхами проникнення української книги в Росію були подарунки російським вельможам, вільний продаж у Москві та в інших великих містах.

Таким чином, із середини XVII ст. українська література, передусім богословська, стала виконувати роль своєрідного посередника між європейською та російською культурами. У 2-ій половині XVII ст. спостерігається поширення в Росії української літератури періоду українського літературного бароко, яке фактично стало одним із чинників зміни культурної парадигми Росії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Українське бароко. – Т. 2 / Дмитро Горбачов, Дмитро Наливайко та ін. – Харків: Акта, 2004. – 412 с.

2. Трубецкой Н. С. К украинской проблеме / Н. С. Трубецкой // Евразийский временник.– Париж: Евраз. кн. изд-во. – 1927. – Кн. 5. – С. 165 – 184.

3. Якобсон Р. Работы по поэтике: Переводы / Р. Якобсон / Сост. и общ. ред. М. Л. Гаспарова. – М., 1987. – 464 с.

4. Украинские книги кирилловской печати XVI – XVII вв. Каталог изданий, хранящихся в Государственной библиотеке СССР им. В. И. Ленина. – Вып. 1: 1574 г. – 1-я половина XVII в. / Т. Н. Каменева, А. А. Гусева – М., 1976. – 448с.

5. Історія українсько-російських літературних зв'язків. – Т. І: Дожовтневий період / Н. Є. Крутікова, Б. А. Деркач, В. Л. Микитась. – К.: Наукова думка, 1987. – 448 с.

6. Шляпкин И. А. Св. Дмитрий Ростовский и его время (1651 – 1709) / И. А. Шляпкин. – СПб.: Тип. А. Траншель, 1891. – X+460+102 с.

7. Сумцов Н. Ф. Характеристика южнорусской литературы XVII в. / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1885. – Т. XI. – №1. – С. 1 – 18.

8. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в XIV – XVII ст. / В. В. Німчук. – К., 1985. – 223 с.

9. Лексикон словенороський Памви Беринди / АН УРСР; Інститут мовознавства ім. О.О.Потебні / Кирило Кузьмич Цілуйко (відп. ред.), Василь Васильович Німчук (підгот. тексту, вступ. ст.). – К.: Видавництво АН УРСР, 1961. – XXXVIII+272 с.

10. Воссоединение Украины с Россией. – Т. I / П. П. Гудзенко, А. К. Касименко, А. А. Новосельский и др. – М., 1953. – 586 с.

11. Сумцов Н. Ф. Иоанникий Галятовский / Н. Ф. Сумцов // Киевская старина. – 1884. – Т. VIII. – №2. – С. 183 – 204.

12. Эйнгорн В. О. Книги Киевской и Львовской печати в Москве в третью четверть XVII в. / В. О. Эйнгорн. – М., 1894. – 19 с.

13. ЦДІА України у м. Києві. – Ф. 128. – Оп. 1 (Грамоти). – Спр. 18.

14. Книги Киевской и Львовской печати в Москве в третью четверть XVII в. Виталия Эйнгорна // Киевская старина. – 1895. – Т. XLIX. – №5. – С. 101 – 102.

15. Письма преосвященного Лазаря Барановича с примечаниями. – Чернигов, 1865. – 364 с.

16. Эйнгорн В. О. Речи произнесенные Иоанникием Галятовским в Москве в 1670 году / В. О. Эйнгорн // Чтения в обществе истории и древностей российских. – М., 1895. – Кн. 4 (175). – С. 1–13.

17. Заказ Московского правительства Киевопечерской типографии в 1669 году // Киевская старина. – 1896. – Т. LIII. – №6. – С. 73–79.

18. Чижевський Д. І. Історія української літератури / Дмитро Іванович Чижевський. – К.: Академія, 2003. – 567 с.

Сергей Жовтый

Значение украинской духовной литературы в развитии общественно-культурной жизни России XVII века

Аннотация. *В статье рассматривается вопрос влияния украинской духовной литературы на русскую литературу и общественно-культурную жизнь XVII в. в целом. Данный процесс связывается с массовым привлечением украинцев к исправлению русской духовной литературы от ошибок, накопившихся в течение длительного времени в период церковной реформы патриарха Никона, и стремлением русской церкви унифицировать переводы богословской литературы. В статье также отмечается, что с середины XVII в. киевская редакция церковнославянского языка постепенно вытесняет московскую в богослужебных книгах. Этот процесс продолжается в последующие годы и в других видах литературы. Таким образом, киевская редакция церковнославянского языка оказала влияние на формирование русского литературного языка.*

Ключевые слова: *духовная литература, книгопечатание, богослужебные книги, цензура.*

Sergiy Zhowty

The value of Ukrainian literature in the spiritual development of Russian literature and the social and cultural life of the XVII century

Annotation. *The article discusses the influence of Ukrainian spiritual literature on Russian literature and socio-cultural life of the XVII century. This process is associated with the massive participation of Ukrainians to the correction of the Russian spiritual literature in times of church reforms of Patriarch Nikon of the Russian Church and desire to unify the translation of theological literature, and fix it from errors that have accumulated over the times. The article also notes that from the middle of XVII century Kievan Church Slavonic edition is gradually replacing Moscow in the liturgical books. This process continues for next years in other kinds of literature. Thus, the Kievan Church Slavonic edition had an impact on the formation of the Russian literary language.*

Key words: *spiritual literature, publishing, prayer books, censorship.*